("पुलहस्य सुता राजन् शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः ।
सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा" ॥
इति महाभारते । आदिपर्व्वणि ॥) (नायको मृग-वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छत्यत्र इति ।) नाटकरूपकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
"ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहनं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढ़भावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्त्या अपि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरब्धं परं व्याजान्निवर्त्तयेत् ॥
महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड़ितीतरे" ॥
"मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा—कुसुमशेखर-विजयादि" ॥)

ईहावृकः, पुं, (ईहाप्रधानो वृकः ।) ईहामृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणं ओष्ठः । (यथा, शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ।
तथा च मुग्धबोधे ।
"उभयं पफबभमवा ओ औष्ठाः" ।)
स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । (एवं त्रिधापि प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवसङ्ख्यकः पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
"उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्व्वर्गप्रदायकम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधो मध्यतः कुञ्चा रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवह्नीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्मृता" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
"उः शङ्करो वर्त्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकर्णः षड़्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नश्चटिका पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी ॥
कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहृन्मही ।
उड़ुः कुटिला श्रोत्रं पारदीपो वृषो हरः" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे
"उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वामकर्णे" ।)

उ, ङ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्मं अकं-अनिट् ।) ङ अवते गौः । इति दुर्गादासः ॥

उ, व्य, (उ शब्दे+क्विप्+तुक् न ।) सम्बोधनम् । रोषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदपूरणं । पादपूरणं । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अङ्गीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उङ् इति ख्यातं ॥
("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" ॥
इति कुमारे । १ । २६ ॥)

उः, पुं, (अतति विश्वमयत्वात् सर्व्वं व्याप्नोतीति । अत्+डु ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः" ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

उकनाहः, पुं, पीतरक्तवर्णाश्वः । स एव क्वचित् कृष्णरक्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ॥

उक्तं, क्ली, (वच्+क्त ।) एकाक्षरच्छन्दः । इति मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥

उक्तः, त्रि, (उच्यते यः । वच्+कर्म्मणि क्त ।) कथितः । तत्पर्य्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४ आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥ गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११ भणितः १२ लड़ितः १३ रपितः १४ रठितः १५ भटितः १६ रटितः १७ व्याहृतः १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८६ । ९ ।
"इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः" ॥
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
"इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ" ॥)

उक्तिः, स्त्री, (वच्+भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-त्पर्य्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं ५ वचः ६ । इत्यमरः ॥ ("अतिसंक्षिप्तचिरन्तनो-क्तिभिः" । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
"एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" ॥)

उक्थं, क्ली, (वच्+थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
"विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति" ॥
स्तोत्रम् । यथा,
"अथ योऽसावन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुः तद्ब्रह्म" । इति छान्दोग्ये उपनिषदि ॥)

उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति । मन्ते श्वेतवहोक्थशस्पुरोडासोण्विन्नित्यत्र श्वेत-वहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं भावि तत्र डस् । अन्यत्र णिवः ॥) यजमानः । इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १९ । ९ ।
"नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था" ।)

उक्था, स्त्री, (वच्+थक्+टाप् ।) छन्दोविशेषः । एकाक्षरवृत्तमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व्व-गुरुः । यथा श्रीस्ते सास्तां । इति छन्दोमञ्जरी । उः २ सर्व्वलघुः । यथा । उरवतु । इति छन्दो-ऽर्णवः ॥

उक्ष सेचे । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ उक्षति वृक्षं मेघः । षट् सेकः । इति दुर्गादासः ॥ ("उक्षाम्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्" । इति भट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)

उक्षः त्रि, (उक्ष+अच् ।) सिक्तः । धौतः ॥

उक्षतरः, पुं, (उक्षन्+तरप् ।) महावृषः । इति हेमचन्द्रः ॥

उक्षा, [न्] पुं, (उक्ष+कनिन् ।) वृषः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे ८।७१।९ । "उक्षा मिमाति प्रति-यन्ति धेनवः" । तथा च कुमारे ७।७० ।
"तत्रावतीर्य्याच्युतदत्तहस्तः
शरद्घनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः" ॥)
ऋषभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ॥ ओखति । इति दुर्गादासः ॥

उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उङ्खति । इति दुर्गादासः ॥

उखर्व्वलः, पुं, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । उखलः २ भूरिपत्रः ३ सुतृणः ४ तृणोत्तमः ५ । अस्य गुणाः । बलदातृत्वं । रुचिकारित्वं । पशूनां सर्व्वदा हित-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उखा, स्त्री, (उख+क+टाप् ।) स्थाली । इत्य-मरः ॥ हाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
"इद्धः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम्" ॥)

उख्यं, त्रि, (उखायां संस्कृतं । उखा+यत् ।) स्थाली-पक्वमांसादि । तत्पर्य्यायः । पैठरं २ । इत्यमरः ॥ ("शूल्यमुख्यञ्च होमवान्" । इति भट्टिः ४।९ । उखायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्व्ववेदे ।४।१४।२ ।
"उख्यान् (अग्नीन्) हस्तेषु बिभ्रतः" ॥)

उग्रं, त्रि, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच समवाये +ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रक्, गश्चान्तादेशः ।) रौद्रं । उत्कटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
("लोकेषु प्रथितं चोग्रं तपस्तस्य भविष्यति" ।)
इति रामायणे ॥
"तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्" ॥
इति मनुः ।१२।७५ । यष्ट्यादिधारी । दारुणकर्म्मा । यथा मनुः ४।२१२ ।
"उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्यायान्तमनिर्द्दशम्" ॥)

उग्रं, क्ली, वत्सनाभनामविषं । इति राजनिर्घण्टः ॥

उग्रः, पुं, (उच+रक् । गश्चान्तादेशः ।) महादेवः । वायुमूर्त्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा, महाभारते ।१३ । शिवसहस्रनामकथने ।१७।९ ।
"उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः" ॥
नृपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।
क्षत्त्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ॥ आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १०।९ ।
"क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" ॥)
अस्य कर्म्म विलवासिगोधादिवधबन्धनम्" ।
तथाच मनुः । १०।४९ ।
"क्षत्त्रोग्रपुक्कसानान्तु विलौकोवधबन्धनम्" ॥